

Денис Алейников

ОСВІТНЬО-ВИХОВНІ МОЖЛИВОСТІ НОВІТНІХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ГРОМАДЯНСЬКІЙ ОСВІТІ ТА ВИХОВАННІ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті розглядаються освітній та виховний потенціал використання новітніх інформаційних технологій у громадянській освіті та вихованні учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Проаналізовано основні проблеми використання новітніх інформаційних технологій у громадянській освіті та вихованні та запропоновано рекомендації щодо покращення стану викладання предметів циклу «Громадянська освіта» із застосуванням інформаційних технологій.

Ключові слова: інформаційні технології, громадянська освіта, комп'ютеризація, інформатизація, загальноосвітня школа, мультимедіа.

Denys Aleynikov. Educational opportunities of new information technologies in civic education and upbringing in schools: problems and perspectives.

The author reviews the educational and upbringing potential of the new information technologies in the civic education of pupils. The article analyzes basic problems of using new information technologies in civic education and provides recommendations on improvement of teaching civics with the use of information technologies.

Keywords: information technology, civic education, computerization, informatization, school, multimedia.

Формулювання дослідницької проблеми. Комп'ютеризація навчального процесу є одним із найбільш перспективних напрямів підвищення якості викладання предметів циклу «Громадянська освіта». Про це свідчать результати досліджень багатьох українських та зарубіжних педагогів, спеціалістів з інформаційних технологій. Комп'ютеризація навчально-виховного процесу є нагальною потребою часу у зв'язку з реалізацією програми «Освіта» («Україна ХХІ сторіччя»), Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012 – 2021 рр. Проте, як показує практика, впровадження новітніх інформаційних технологій у викладанні суспільствознавчих предметів у загальноосвітніх навчальних закладах на сьогодні є складною проблемою, яка потребує тривалої цілеспрямованої роботи й постійної уваги з боку педагогів та спеціалістів з інформаційних технологій.

Актуальність. В умовах глобалізації суспільства, значної комп'ютеризації навчально-виховного процесу важливе значення має реалізація якомога більшої кількості освітньо-виховних можливостей новітніх інформаційних технологій у громадянській освіті та вихованні. Суттєва модифікація та підвищення ефективності вивчення предметів циклу «Громадянська освіта» неможливі без використання сучасних комп'ютерних технологій.

Стан наукової розробки проблеми. Українські та зарубіжні науковці присвятили значну увагу цій проблемі. Серед вітчизняних дослідників, що займалися вивченням питання впровадження новітніх інформаційних технологій у загальноосвітніх школах, варто назвати О. Барановську [5], Н. Богомолу [6], Р. Гуріна [9], Л. Карташову [10], О. Кравчука [11], О. Пометун [14], О. Федорчук [17], М. Чалу [18], К. Чорну [20] та ін. Вони, зокрема, зауважили, що комп'ютерні технології відіграють важливу роль у навчанні та вихованні молодого покоління. Ефективним, на погляд дослідників, є застосування комп'ютерних технологій у вивченні предметів циклу «Громадянська освіта», проведенні виховних заходів, семінарів, практичних занять, проведення нетрадиційних уроків. Дослідники визнають, що комп'ютерні технології відкривають перед викладачами та учнями набагато більше можливостей, ніж традиційні засоби навчання. Однак, поза увагою дослідників залишаються питання впровадження новітніх інформаційних технологій у громадянській освіті та вихованні, новітні розробки електронних засобів навчання тощо.

Зарубіжні вчені, зокрема проф. Дж. Кейт (США), помітили, що сучасна учнівська молодь активно використовує у своєму навчанні цифрові технології. Тому її активність у цій галузі слід також спрямовувати на громадянську та політичну діяльність [21]. На думку американського фахівця з проблем інноваційних методик навчання А. Парсі, комп'ютерні технології у громадянській освіті можуть змінити спосіб спілкування учнів, а також спосіб реалізації наукових досліджень і навчання молодих людей. Такі технології були немислими ще двадцять років тому. Сьогодні ж, зауважує дослідниця, все більше вчителів шкіл і лідерів громадських організацій використовують цифрові технології у навчанні та роботі [22]. Вчені справедливо зазначають, що учнівська молодь охоче використовує комп'ютерні технології для пошуку інформації, навчання, комунікацій, виконання практичних завдань.

Проте, у працях дослідників мало уваги приділяється освітньо-виховному потенціалу новітніх інформаційних технологій, з'ясуванню їх впливу на виховання громадянської позиції учнів загальноосвітніх навчальних закладів в умовах розвитку інформаційного суспільства. Поза увагою дослідників залишається також аналіз основних проблем впровадження комп'ютерних технологій у громадянській освіті та вихованні учнів.

Отже, **метою статті** є вивчити проблеми впровадження та розкрити можливості використання інформаційних технологій у громадянській освіті у загальноосвітніх навчальних закладах.

Виклад основного матеріалу. Інтернет-технології допомагають учасникам навчально-виховного процесу, передусім, глибшому вивченню відповідного матеріалу з теми. Використання у навчальній діяльності можливостей мережі Інтернет дозволяє навчити учнів самостійно знаходити необхідну для них інформацію, виділяти головну інформацію від другорядної, узагальнювати та співставляти факти. Водночас, робота з Інтернет під керівництвом досвідченого педагога як метод самоосвіти привчатиме вихованців до самостійності, відповідальності за результати своєї роботи, ретельного опрацювання самостійно здобутої інформації, і цим сприятиме підготовці до дорослого життя.

Сьогодні суспільство ставить перед усіма навчальними закладами, а відтак учителями та учнями як рівноцінними учасниками навчально-виховного процесу, такі вимоги:

- вміння орієнтуватися в різноманітних життєвих ситуаціях та самостійно здобувати отримані знання;
- вміння самостійно мислити, знаходити оптимальні шляхи для вирішення різноманітних проблем;
- здатність постійно створювати нові ідеї та вміння творчо та нестандартно мислити;
- вміння працювати з інформацією: збирати необхідні факти, аналізувати їх, робити необхідні узагальнення, зіставлення з аналогічними або альтернативними варіантами вирішення, встановлювати статистичні та логічні закономірності, робити аргументовані висновки, застосовувати отриманий досвід для виявлення і вирішення нових проблем;
- здатність бути комунікабельними (та активними – автор А.Д.) у різних соціальних групах [7].

Зауважимо, що при традиційному підході до викладання предметів циклу «Громадянська освіта» важко виховати особистість, яка б відповідала усім вказаним вимогам. Тому комп'ютерні технології якраз і покликані сформулювати в учнів ціннісне ставлення до громадянського суспільства, демократії, почуття патріотизму.

У навчально-виховній діяльності вчителя-предметника та учня важливим є використання навчальних та пізнавальних можливостей соціальних мереж, блогів, форумів. На наш погляд, застосування названих технологій у викладанні предметів громадянсько-назавчого циклу, проведенні відповідних тематичних виховних заходів сприятиме розвитку у учнів пізнавального інтересу до цієї галузі знань, комунікативної та міжпредметної компетентності, виховуватиме активну громадянську позицію, причетність до побудови в Україні демократичного громадянського суспільства. Крім того, сучасні учні охоче беруть участь у навчальних проектах із застосуванням новітніх комп'ютерних технологій.

Мультимедійні проекти сприяють кращому засвоєнню навчального матеріалу. Сучасній дитині набагато цікавіше і зручніше сприймати інформацію саме у формі мультимедійних презентацій, а не у вигляді застарілих монотонних таблиць. Застосування кольору, комп'ютерної графіки, звуку дозволяє відтворювати реальні обставини дійсності [19, 50-53].

Можливостей новітніх інформаційних технологій у громадянській освіті чимало. Назвемо основні з них:

– Комп'ютерне навчання. Ця технологія передбачає навчання предметам циклу «Громадянська освіта» за допомогою спеціальних навчальних комп'ютерних програм.

– Вивчення за допомогою комп'ютера нового матеріалу та його використання для передачі знань. Ця технологія передбачає самостійну роботу учня за допомогою інноваційних навчальних засобів, при цьому характер навчальної діяльності не регламентується. Поряд з комп'ютером можуть використовуватися і традиційні навчальні засоби – підручники, а також аудіо– та відеозаписи. При цьому передача знань учням може відбуватися і без участі педагога. Це дозволить учням самостійно опрацювати матеріал, а відтак привчатиме їх до незалежності у власних судженнях.

Оскільки вивчення нового матеріалу вимагає значних розумових зусиль учнів, то вчитель може доволі успішно використовувати технології, пов'язані з роботою в Інтернет. Це, зокрема, пошук інформації, участь у віртуальних конференціях за допомогою популярних соціальних мереж «ВКонтакте», «Facebook», «YouTube», підготовки мультимедійних презентацій з використанням Інтернет-технологій.

Відтак, позитивним у викладанні громадянської освіти в середніх школах є наявність у школі комп'ютерних класів, підключених до мережі Інтернет, доступність Інтернет-технологій, значна увага до викладання інформатики, посилена увага учителів та керівництва школи до упровадження новітніх інформаційних технологій на уроках з правознавства, суспільствознавства та інших предметів варіативної складової.

– Оцінювання знань за допомогою комп'ютера. Воно може бути як самостійною навчальною технологією, так і елементом інших інтерактивних навчальних технологій. При цьому можуть використовуватися тести, фронтальні методи контролю знань, самостійні роботи та творчі проекти.

Зворотній зв'язок між користувачем та засобами новітніх інформаційних технологій дозволить поглибленіше та глибше охопити навчальний матеріал відповідних тем [18, 55-56].

Відомо також, що процес сприйняття, осмислення та запам'ятовування навчального матеріалу залежить від якості його викладу [15, 128]. Тому якісне та доречне унаочнення навчального матеріалу за допомогою інформаційних технологій дозволить істотно підвищити засвоєння учнями навчального матеріалу з предметів циклу «Громадянська освіта». Проте, слід пам'ятати, що надмірне використання ілюстративної наочності без гармонійного поєднання із навчальним змістом може призвести до зворотного ефекту – поверхневого вивчення навчального матеріалу. Тому учнів слід навчити визначати пріоритети та сприяти поглибленню знань з питань, які є найбільш важливими у підготовці до уроку.

Завдяки застосуванню у навчальному процесі операційної системи Windows стало можливим проводити діалогове спілкування у так званих інтерактивних програмах, які дозволяють більш повне засвоєння навчального матеріалу.

Аби уникнути надмірної поверховості під час вивчення предметів циклу «Громадянська освіта», також слід, на нашу думку, активніше застосовувати метод проектів. В його основі лежить розвиток пізнавальних, творчих навичок учнів, уміння самостійно конструювати свої знання, орієнтуватися в інформаційному просторі, що швидко змінюється та динамічно розвивається, вміння критично мислити.

Цей метод дозволяє виховувати учнів як засобами навчального предмету, так і засобами позакласної та міжпредметної діяльності, дозволяє розвинути творчі здібності учня та навички прояву активної громадянської позиції. В основі цього методу лежить розвиток пізнавальних навичок учнів, які можуть і вміють проектувати свої знання. Він розвиває в учнів уміння орієнтуватися в інформаційному просторі, що постійно розширюється, вдосконалює критичне мислення, організаційну культуру, вдосконалює комунікативні вміння та навички самоорганізації. Метод проектів орієнтований на самостійну діяльність учнів, яку вони виконують в межах певного часового проміжку.

Пріоритетним педагогічним завданням у процесі навчання і виховання є озброєння учнів цілісною культурою організації своєї діяльності, розвитку у учнів здатності до генерації ідей, їх аналізу, самостійному прийняттю рішень, формуванню власної думки, своєї життєвої позиції, толерантності під час колективного ухвалення рішень та виконання завдань.

Використання динамічного гіпертексту під час вивчення предметів циклу «Громадянська освіта» дає можливість провести контроль та корекцію знань і вибрати оптимальний рівень вивчення навчального матеріалу [17, 260]. Ця технологія є надзвичайно корисною в освітньому процесі, оскільки дозволяє адаптувати останній до індивідуальних рівнів компетенції учнів у різних темах, що вивчаються в рамках предметів.

Проведення уроків та занять з громадянського виховання не можливе без мультимедійних технологій. Вони дають можливість ефективно використовувати текст, графіку, відео та мультиплікацію в інтерактивному режимі. Комплексне використання названих технологій дозволяє суттєво підвищити якість викладання громадянськознавчих дисциплін, враховуючи ще й те, що мультимедійні програми – досить наукоємкий продукт і для їх розробки необхідні зусилля педагогів, психологів, програмістів художників, звукооператорів та ін. Мультимедійні технології мають суттєві переваги перед паперовою книгою, оскільки під час їх використання виникає навчальне середовище з яскравим наочним представленням потрібної інформації. Для учнів середньої школи це є особливо привабливим. Будь-який електронний посібник можна доповнити новими навчальними схемами, матеріалами, що дозволяє вибрати найоптимальнішу модель та рівень навчання.

Педагогові, що впроваджує у свою діяльність новітні інформаційні технології, слід пам'ятати, що та чи інша інтерактивна технологія, яка вводиться в освітню діяльність, стає невід'ємною частиною навчально-виховного процесу. Через деякий час, навіть тоді, коли ця технологія стає звичною та доступною, вона здатна відкривати нові можливості, які можуть покращити навчально-виховну діяльність учнів та педагогів.

Нарешті, існує ще одна позитивна сторона використання новітніх інформаційних технологій у громадянській освіті та вихованні. Мова йде про зміну ролі викладача в освітньому процесі. Вчитель перестає бути єдиним джерелом знання і стає керівником та помічником учнів. Їм надається можливість самостійно шукати потрібні знання у світі, що швидко змінюється. Використання комп'ютерних технологій також уможливує самостійну та незалежну навчальну діяльність учня, дозволяє корегувати навчальні графіки, програми та методики викладання. З'являються нові інструменти та ресурси, доступні педагогам.

Проте, поряд з позитивними сторонами використання інформаційних технологій у вивченні предметів циклу «Громадянська освіта», існують і певні труднощі, серед них:

- недостатнє матеріально-технічне та науково-методичне забезпечення навчального процесу у загальноосвітніх навчальних закладах;
- відсутність розроблених методик використання сучасних інформаційних технологій, інтегрованих у навчальний процес;
- недостатня підготовка педагогічних кадрів, що викладають предмети циклу «Громадянська освіта» до використання у навчальному процесі засобів сучасних інформаційно-комунікаційних технологій;

– відсутність у вчителів мотивації щодо використання сучасних інформаційних технологій навчання.

На наш погляд, недостатнє матеріально-технічне забезпечення навчальних закладів є чи не найголовнішою проблемою у впровадженні передових інформаційних технологій у громадянську освіту та виховання. Для прикладу, ще станом на 2008 р. матеріально-технічна база шкіл Рівненської області була оцінена керівниками райвідділів освіти як «незадовільна» [13].

На жаль, аналізуючи сучасну тенденцію використання комп'ютерних технологій у загальноосвітніх школах, можна констатувати лише невеликий поступ у цій важливій сфері. Наприкінці 2012 р. колегія Рахункової палати України заявила, що високі показники забезпеченості шкіл комп'ютерною технікою не відображають реального стану речей, оскільки близько половини комп'ютерів, що використовуються у школах, є застарілими [12]. Проект Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012 – 2021 рр. [4] передбачає кроки для інформатизації освіти, забезпечення наукової та інноваційної діяльності в освіті. Однак, без цілеспрямованої уваги держави та профільного міністерства до цієї проблеми, належного фінансування галузі, яке згідно із Законом України «Про освіту» повинне становити не менш як 10% від ВВП [3], годі сподіватися на дієву реалізацію основних положень Програм розвитку освіти у загальноосвітніх школах та на ефективне викладання предметів, громадянської освіти включно.

Для того, аби під час проведення уроків, а також виховних заходів з громадянської освіти, повною мірою були досягнуті цілі та завдання даних курсів, потрібно, аби комп'ютери перейшли із класу інформатики у навчальні кабінети. Для учителів з предметів громадянської освіти важливою є розробка та впровадження у навчальний процес розвиваючих освітніх програм, які значною мірою полегшуватимуть вивчення учнями складних, часом суперечливих питань, які розглядаються на уроках з громадянської освіти та сприятимуть кращому розумінню суспільно-політичних процесів, актуальних проблем суспільного життя, водночас, полегшуючи їх адаптацію до життя в інформаційному суспільстві. Для цього потрібно також, щоб у кожному загальноосвітньому навчальному закладі створювалися необхідні соціальні та психологічні умови для опанування учнями сучасних інформаційних технологій і розроблення методики використання їх у навчально-виховному процесі [16].

Іншою, не менш суттєвою проблемою, яка істотно ускладнює впровадження в школах новітніх інформаційних технологій у громадянську освіту, є недостатня методична підготовка вчителів. Вміння вчителів-предметників користуватися засобами новітніх інформаційних технологій є, на наш погляд, чи не основним засобом для підвищення якості викладання предметів циклу «Громадянська освіта» у школах. Це є особливо актуальним у контексті становлення громадянського суспільства в Україні. З досвіду зарубіжних педагогів, комп'ютерні технології сприятимуть активному залученню учнівської молоді до вивчення основ громадянського суспільства [23].

Учителю необхідно звернути увагу на те, що під час проведення уроків з використанням новітніх інформаційних технологій він повинен вміти заздалегідь моделювати ситуації взаємодії з класом за допомогою засобів, схем діяльності учнів, відповідно до змісту і мети уроку. Під час такого уроку визначальною є діяльність учнів, а головною функцією педагогічного співробітництва між вчителем та учнями стає створення комунікативних умов на уроці, чи під час виховного заходу, коли учитель своїми висловлюваннями і діями бере участь у створенні «критичних ситуацій», що підводять вихованців до аналізу й розуміння змісту навчального матеріалу. Вчитель також керує взаємодією учнів, які представляють різні позиції й пізнавальні можливості.

Для всебічної підготовки фахівця з громадянської освіти досить важливим є розвиток інформаційної компетентності, яка виявляється, насамперед, у готовності викладача реалізувати свій творчий потенціал для успішної творчої діяльності, а також усвідомлення особистої відповідальності за результати навчально-виховного процесу. На жаль, багато педагогів, які спеціалізуються на громадянській освіті в школі, не вважають за необхідне застосовувати активні форми та методи роботи чи просто не бажають утруднювати себе їх організацією [8]. Погіршує ситуацію також невпорядкована система методичної роботи з предметів циклу «Громадянська освіта». Не додає довершеності громадянському навчанню й вихованню відсутність ефективної організації обміну освітян педагогічним досвідом. Навіть передові методики навчання та виховання, що можуть застосовуватися на уроках з громадянського виховання, часто стають надбанням вузького кола спеціалістів.

Суттєво ускладнюють впровадження новітніх інформаційних технологій у загальноосвітніх школах і проблеми, пов'язані з низьким рівнем готовності керівників навчальних закладів до використання у навчально-виховному процесі інноваційних технологій, у тому числі й інформаційних. Діяльність керівників загальноосвітніх навчальних закладів в умовах трансформації суспільства відбувається в умовах, коли школа із простої закритої системи перетворюється у більш складну відкриту систему. У таких умовах важливою управлінською якістю директора школи постає його готовність до інноваційної діяльності. Вона стимулює особистісний розвиток, визначає професійну спрямованість учнів, що є також значимим під час громадянської освіти та виховання.

Існує ще одна, не менш суттєва проблема, що неабияк стримує впровадження новітніх інформаційних технологій у громадянській освіті та вихованні учнів. Йдеться про поєднання інноваційних програм з державними програмами виховання і навчання, а також співіснування різних педагогічних концепцій навчання та виховання. Шкільні навчальні програми предметів суспільствознавчого циклу,

на наш погляд, є подекуди застарілими, не передбачають можливості адаптації до умов конкретної школи, вчителя, учня, використання комп'ютерних технологій, рідко передбачають можливість активного діалогу учня та вчителя, позбавлені динамічності, часто не враховують поточні зміни у законодавці, політичній ситуації в країні, морально-духовному стані суспільства [1; 2]. До того ж, усі курси, рекомендовані Міністерством освіти, молоді та спорту України з громадянської освіти є вибірковыми. Водночас, предмети, які читаються в рамках інваріантної складової середньої освіти, лише частково охоплюють питання, що стосуються громадянської освіти.

У багатьох школах вчителі стикаються з проблемами наповнення змісту та структури курсу з громадянської освіти, вибору форм та методів викладання предмета. Вивчення усього багатоманіття проблематики громадянської освіти відбувається лише у рамках деяких тем окремих шкільних курсів, наприклад, «Правознавство». Недостатнім є й обсяг навчальних програм з громадянської освіти: для прикладу, на наш погляд, однієї години з курсу «Правознавство» у середній школі є недостатньо для всебічного вивчення учнями проблем формування громадянського суспільства в Україні. Структура навчальних предметів часто не передбачає проведення нетрадиційних уроків, таких, як урок-гра, урок-суд, урок-брейн-ринг, урок «Що? Де? Коли?», урок-прес-конференція, урок-розслідування та ін. Цим, на наш погляд, суттєво знижується якість викладання предметів циклу «Громадянська освіта». Проведення нетрадиційних уроків та виховних заходів з громадянської освіти, якомога ширше застосування новітніх комп'ютерних технологій, залучення учнів до самостійної роботи з інформацією, заохочення їх до роботи в інтерактивних Інтернет-конференціях, форумах, соціальних мережах дозволить покращити стан викладання громадянськознавчих предметів та істотно підвищити їх виховний потенціал.

Висновки. Використання новітніх інформаційних технологій у громадянській освіті та вихованні здатне радикально змінити існуючу модель навчання. Завдяки активному впровадженню інноваційних методик та технологій стає можливим застосовувати особистісно орієнтований підхід, скеровувати весь процес навчання на кожного окремого учня. Навчаючи учнів основним цінностям та принципам функціонування громадянського суспільства, викладачі цим не просто готують своїх вихованців до життя у нових умовах, але й забезпечують сталість та демократичний розвиток суспільства.

Труднощі, які виникають у процесі громадянської освіти та виховання учнів, полягають у застарілості матеріально-технічної бази навчальних закладів, недостатній методичній підготовці педагогів, недостатній ініціативності керівників загальноосвітніх навчальних закладів у впровадженні новітніх інформаційних технологій у навчально-виховному процесі. Для подолання цих негативних тенденцій у громадянській освіті слід, на наш погляд, активізувати впровадження комп'ютерних технологій у школах, стимулювати застосування інформаційно-комунікаційних технологій на уроках та виховних заходах, усіляко заохочувати педагогічні кадри до підвищення кваліфікації та вдосконалення методично-дидактичних та комунікативних навичок.

Література:

1. Державний стандарт базової освіти [Електронний документ]. – Режим доступу: <http://svitova-litera.at.ua/board/dokument...standart...i.../2-1-0-21>.
2. Навчальні програми [Електронний документ]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/ua/often-requested/educational-programs/>
3. Про освіту: Закон України: Ухвалено 23 травня 1991 р. (зміни і доповнення від 23 березня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
4. Проект Національної стратегії розвитку освіти в Україні [Електронний документ]. – Режим доступу: <http://rectors.odessa.ua/ua/uploads/mon/strategia.doc>.
5. Барановська, О. В. Інформаційні методи навчання учнів / О. Барановська – К. : Знання, 1999. – 36 с.
6. Богомолова, Н. І. Сьогодення та перспективи розвитку інформаційних технологій у Києво-Печерському ліцеї № 171 «Лідер» / Н. Богомолова // Комп'ютер у школі та сім'ї. – 2003. – № 2. – С. 9-10.
7. Використання сучасних педагогічних та інформаційних технологій в освітньому процесі для активізації творчого потенціалу учнів [Електронний документ]. – Режим доступу: <http://shkola.ostriv.in.ua/publication/code-43D95C79BE75/list-9a6b21af26>.
8. Взаимодействие учреждений общего и дополнительного образования в процессе гражданского образования учащихся [Электронный документ]. – Режим доступа: http://www.raduga.info/page/?path=3,178,188&arh=_arh
9. Гурін, Р. С. Методичні основи впровадження нових інформаційних технологій у навчальний процес : навч. посіб. / Р. Гурін. – Одеса : ПДПУ ім. К. Д. Ушинського, 2002. – 57 с.
10. Карташова, Л. А. Роль веб-технологій у підвищенні ефективності діяльності вчителів загальноосвітніх навчальних закладів / Л. Карташова // Комп'ютер у школі та сім'ї. – 2008. – № 5. – С. 19-21.
11. Кравчук, О. В. Ефективність підготовки майбутніх учителів до застосування інформаційно-комп'ютерних технологій на уроках природознавства і громадянської освіти / О. Кравчук // Вісн. Черкас. ун-ту. – Черкаси, 2008. – Вип. 129. – С. 51-55.

12. Міносвіти неефективно впроваджує ІКТ у школах [Електронний документ]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/school/news/33063/>
13. Основна проблема шкіл України – матеріально технічне забезпечення [Електронний документ]. – Режим доступу: http://osvita.ua/school/school_today/2707/.
14. Пометун О., Семіколенова О., Суслова О. Кроки до права / О. Пометун, О. Семіколенова, О. Суслова. – К. А. П. Н., 2001. – 178 с.
15. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: в 2-т. / С. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1989. – Т. 2. – 328 с.
16. Сучасна школа. Сучасний урок. Використання інформаційно-комунікаційних технологій у навчально-виховному процесі [Електронний документ]. – Режим доступу: http://osvita.ua/school/lessons_summary/edu_technology/30549
17. Федорчук, О.С. Використання можливостей мережі Інтернет у діяльності закладів освіти / О. Федорчук, Ю. Дорошенко // Інформатизація середньої освіти: програмні засоби, технології, досвід, перспективи: навчально-методичний посібник / за ред. В. Мадзігона та Ю. Дорошенка. – К.: Педагогічна думка, 2003. – С. 250-272.
18. Чала М.С. Інформаційно-телекомунікаційні технології у практиці роботи вчителя-предметника / М. С. Чала // Педагогічний вісник. – 2011. – № 2. – С. 55-56.
19. Черняк, Н. Теорія створення мультимедійної комп'ютерної презентації / Н. Черняк // Школа. – 2011. – № 10. – С. 50-53.
20. Чорна, К. Громадянське виховання – нагальна потреба України / К. Чорна // Освіта України. – 2000. – № 51. – С. 5.
21. Burke, Whitney. Digital Opportunities for Civic Education / W. Burke/ – [On-line resource]. – Accessed: <http://dmlcentral.net/blog/whitney-burke/digital-opportunities-civic-education>
22. Digital Civic Learning // [On-line resource]. – Accessed: <http://www.digitallearningday.org/learn-and-explore/digital-learning-tools/civics/>
23. Parsi, Ace. Opportunities in Technology: The New Frontier for Service-Learning and Civic Education / A. Parsi // [On-line resource]. – Accessed: <http://www.nylc.org/blog/opportunities-technology-new-frontier-service-learning-and-civic-education>